

Arte et ingenio

Tanulmányok
Kovács András
hetvenötödik születésnapjára

Szerkesztette
GÁLFI EMŐKE, KOVÁCS ZSOLT, P. KOVÁCS KLÁRA

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Történettudományi
Intézet

Kolozsvár–Budapest
2021

A kötet megjelenését támogatták:

nka

Nemzeti Kulturális Alap

MINISZTERELNÖKSÉG
NEMZETPOLITIKAI ÁLLAMTITKÁRSÁG

BETHLEN GÁBOR
Alapkezelő Zrt.

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
és az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Titkársága,
Bilibók Botond Levente

A kötetben szereplő képek jogtulajdonosai: Magyar Nemzeti Múzeum,
Székely Nemzeti Múzeum, valamint a hivatkozásokban megjelenő intézmények

© Szerzők, 2021

© Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2021

© Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület és
a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Eötvös Loránd Kutatási Hálózat

Felelős kiadó: Bíró Annamária
Balogh Balázs, Molnár Antal

Korrektúra: András Zselyke, Ciprian Firea

Műszaki szerkesztés: Virág Péter

Borítóterv: Könczey Elemér

Nyomdai munkálatok: F&F INTERNATIONAL Kft., Gyergyószentmiklós

Felelős vezető: Ambrus Enikő ügyvezető igazgató

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Arte et ingenio : Tanulmányok Kovács András hetvenötödik születésnapjára / ed.: Gálfi Emőke, Kovács Zsolt, P. Kovács Klára. – Cluj-Napoca : Erdélyi Múzeum-Egyesület ; Budapest : Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021

ISBN 978-606-739-197-8

ISBN 978-963-416-293-3

I. Gálfi, Emőke (ed.)

II. Kovács, Zsolt (ed.)

III. Kovács, Klára (ed.)

Tartalom

Tabula gratulatoria	7	
Kovács András, a művészettörténész (MIKÓ ÁRPÁD)	9	
ÁCS PÁL	A vívódó Bánk. Ellentmondó hagyományok Valkai András <i>Bánk bán-históriájában</i>	13
BALÁZS MIHÁLY– KESERŰ GIZELLA	Elviselhetetlen levegőre, ételre és italra kárhozható. Johannes Theobaldus Blasius Kolozsvárt (1578–1581)	25
BENKŐ ELEK	„In ambitu seu cemeterio claustrii”	55
BOGDÁNDI ZSOLT	Inventáriumok a kolozsmonostori konvent 16. századi jegyzőkönyveiben. Adalékok az erdélyi nemesi otthonok művészetéhez	65
BUZOGÁNY DEZSŐ	Szegedi Kis István és Kálvin.....	79
MARIA CRĂCIUN	Contemplatio, Meditatio, Imitatio sau despre funcția polipticelor din bisericile Transilvaniei medievale	99
EGYED ÁKOS	A Magyar Történelmi Társulat és a kolozsvári műemlékvédelem	117
EGYED EMESE	Buchanan Radnóton.....	129
EMÓDI ANDRÁS	Új adatok Pollack Ágoston (1810–1874) életrajzához	141
EMÓDI TAMÁS	Katalógustételek a középkori nagyváradi püspöki székhely síremlékanyagához.....	153
ENTZ GÉZA ANTAL	A műemléki gondolat sorsa a 20. században Magyarországon. Konceptióvázlat.....	185
FEJÉR TAMÁS	„... domum lapideam intra muros huius civitatis Albensis...” Az 1597-ben helyreállított erdélyi püspökség gyulafehérvári háza és szomszédsága	197
CIPRIAN FIREA	Despre un „cartier al pictorilor” din Sibiu, la sfârșitul Goticului și începuturile Renașterii.....	217

FLÓRA ÁGNES	A kolozsvári sörfőzészről a sörfőző ház 1724. évi leltára kapcsán 225
GÁLFI EMÓKE	Miért maradt mezőváros a fejedelmek székvárosa? 241
ANCA GOGÁLTAN	Crearea Evei în pictura murală din biserica familiei Apafi din Mălâncrav (Malmkrog, Almakerék în Transilvania)..... 253
HEGYI GÉZA	Kátó László erdélyi prépost származása, pályafutása és végrendelete 267
JAKÓ KLÁRA	A branyicskai kastély építtetője, a főispán és portai követ Szalánczy László..... 285
JÁNÓ MIHÁLY	Magyar szentek képei Jacques Callot 1636-ban kiadott metszetgyűjteményében 305
KARÁCSONY ISTVÁN	A nemzeti térhódítás építészeti stratégiái Marosvásárhely urbánus környezetében. A marosvásárhelyi egykori vármegyeháza homlokzatváltozatairól..... 313
KIRÁLY PÉTER	A fejedelmi udvarral kapcsolatos zenetörténeti adalékok Kolozsvár város számadásaiban 331
KISS ERIKA	Bethlen Gábor lakodalmi asztalánál..... 339
KISS LÓRÁND	A magyarbükkösi Kemény-udvarház falfestményei..... 357
KOVÁCS ZSOLT	„Imago Sacelli”. Loyolai Szent Ignác 18. századi erdélyi tiszteletének egy ritka képi emléke 367
KOVÁCS KISS GYÖNGY	A történész mestersége..... 383
LÓVEI PÁL	Építészek önreprezentációja: címerek, szerszámok, portrék, tervrajzok..... 391
LUPESCU MAKÓ MÁRIA	A gyulafehérvári domonkos kolostor és szerzetesei 409
MIHÁLY FERENC	A bánffyhungyadi református templom festett faberendezése 429
MIHÁLY MELINDA	Mechl Lutsch kolozsvári ötvös háza. Adatok egy kora újkori reneszánsz lakóház történetéhez..... 451

MIKÓ ÁRPÁD	Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem címereslevelei.....	469
MONOK ISTVÁN	Lakatos István olvasmányai – a vágyott <i>eruditio</i> a székelyföldi katolikus papok számára a 18. század első felében.....	493
MUCKENHAUPT ERZSÉBET	Adalékok a magyar reneszánsz könyvkötőművészet történetéhez. Ludolphus de Saxonía <i>Vita Jesu Christi</i> című, Lyonban 1510-ben kiadott művének reneszánsz kötése és possessorai, Csíksomlyón.....	509
ORBÁN JÁNOS	Damokos Antal házáról és a kiegyezés éveinek marosvásárhelyi építészetéről.....	521
P. KOVÁCS KLÁRA	Erdély „legfranciásabb” kastélya? A kükküllővári Bethlen–Haller-kastély.....	541
PAKÓ LÁSZLÓ	Mérgezés vagy orvoslás? Feleséggyilkossági vád 1572-ben Kolozsváron.....	561
PÁL EMESE	Szabadsággyakorlatok. A csíkszeredai <i>Cantata profana</i> kerámiamozaik (1967).....	573
PÁL JUDIT	„A kőművesekre jó idők járnak”. A főispáni lakás kérdése az 1905–1906. évi belpolitikai válság idején.....	589
MARIUS PORUMB	Prof. univ. dr. András Kovács. Cercetător al patrimoniului cultural transilvan, eminent dascăl și istoric de artă.....	601
RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES	„Ob pietatem soli”. Megyericsei János tanúságtévő római köveiről.....	607
RÜSZ-FOGARASI ENIKŐ	A kolozsvári Szent Erzsébet-iszotály főtéri háza.....	619
NICOLAE SABĂU	„Sok szíves üdvözlettel régi barátod...”. Legăturile prietenești ale lui Coriolan Petranu cu istoricii maghiari.....	629
SARKADI NAGY EMESE	„Részleteiben finom, arányaiban monumentális”. Az alistáli Madonna-szobor művészettörténeti összefüggései és a pozsonyi prépost régi oltára.....	643
SARKADI MÁRTON	Az alvinci református templom a 17. században.....	659
SIPOS GÁBOR	A bacai református templom lebontása.....	671

SISA JÓZSEF	A londoni Parlament és a budapesti Országház – két épület párhuzamai	681
SZÁSZ ANIKÓ	Szászrégen mezőváros 1540–1600 között	693
SZÓCS PÉTER LEVENTE	„... ligaturaque munitum”. A nagybányai Szent István-templom régészeti feltárása során előkerült könyvveretek	707
T. SZABÓ CSILLA– ANDRÁS ZSELYKE	„Ha sólymot szolgálhat, bagolynak nem udvarol”. „Állati” szólások az <i>Erdélyi magyar szótörténeti tárban</i> ...	721
TAKÁCS IMRE	Régiók a középkori Magyarország művészetében a román kori épületszobrászat tükrében	741
TÉRDIK SZILVESZTER	Adatok Szent Aja magyarországi és erdélyi kultuszához	755
VLAD ȚOCA	Câteva considerații pe marginea cursurilor șapirografiate ale lui Coriolan Petranu.....	775
WEISZ ATTILA	Rekesztőfal és felolvasókarzat Ótordán	785
ZIEGLER ÁGNES– FRANK-THOMAS ZIEGLER	„Item kaufe ich ihm 2 Bücher papier d. 48”. A nagyszebeni <i>MS 311</i> -mintakönyv	805
Kovács András közleményei		821

Erdély „legfranciásabb” kastélya? A küküllővári Bethlen–Haller-kastély

Küküllővárnak,¹ a Kis-Küküllő bal partján húzódó községnek a leglátványosabb műemléke a falu felé magasodó dombtetőre épült, festői Bethlen–Haller-kastély. A Küküllőmente jobb állapotban fennmaradt, használatban lévő kastélyai közé tartozik, de az egyik legkevésbé kutatott. Noha az elmúlt száz évben legalább három ízben felújították – az 1960-as, az 1980-as és a 2000-es években –, a munkálatokat szakszerű kutatás és dokumentálás nem kísérte, így történetét jobbára csak adatfoszlányokból próbálta összerakni a szakirodalom. Lényeges támpont az építéstörténet rekonstrukciójában iktári Bethlen István 1622-ben kelt levele,² melyből az építés indítékai, időpontja és értelemszerűen a megrendelő személye is világossá válik. A missilis felkutatása és ezáltal az építkezések kezdő momentumának leszögezése éppen az ünnepelt érdeme.³ A történetet további, főként 18. századi adalékokkal gazdagította B. Nagy Margit⁴ és közelebről Papp Klára.⁵ Bicsok Zoltán és Orbán Zsolt⁶

* P. Kovács Klára (1980) – művészettörténész, egyetemi adjunktus, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Történelmi Intézet, Kolozsvár, kovacs_kl@yahoo.com

¹ Cetatea de Baltă, Kokelburg, Küküllő vm., ma Fehér m.

² Lásd a 21. jegyzetet.

³ Kovács András: *A küküllővári kastély*. Családi Tükör. Új sorozat IV(1993). 7. sz. 16–17; Kovács András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben. 1541–1720*. Kvár–Bp. 2003. (A továbbiakban Kovács: *Késő reneszánsz*). 130.

⁴ B. Nagy Margit: *Küküllővár műemlékei*. Művelődés XXII(1969). 2. sz. (A továbbiakban B. Nagy: *Küküllővár*). 29–30; Uő: *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténelmi tanulmányok*. Buk. 1970. (A továbbiakban B. Nagy: *Reneszánsz és barokk*); Uő: *Stílusok, művek, mesterek. Művészettörténelmi tanulmányok*. Buk. 1977. (A továbbiakban B. Nagy: *Stílusok*).

⁵ Papp Klára: *Az erdélyi Csákyak*. Kvár 2011. (Erdélyi Tudományos Füzetek 273). (A továbbiakban Papp: *Csákyak*); Papp Klára: „Minden örömmöm elegendes volt bánattal.” *Csáky Kata levelezése*. Bp. 2006. (A továbbiakban Papp: *Minden örömmöm*).

⁶ Bicsok Zoltán–Orbán Zsolt: „Isten segedelmével udvaromat megépítettem ...” *Történelmi családok kastélyai Erdélyben*. Csíkszereda 2011. (A továbbiakban Bicsok–Orbán: *Isten segedelmével*). 179–182.

a birtoklástörténet felvázolásával járult hozzá a kutatáshoz, Letiția Cosnean Nistor⁷ pedig Küküllővár és a reneszánsz építészeti elmélet összefüggéseire próbált meg rámutatni. Az említett szerzők előtt ismeretlen vagy csak érintőlegesen használt levéltári forrásokon alapszik alábbi elemzésem. Ezek mindenekelőtt a kastély különféle összeírásai: három 17. századi leltára⁸ és két 18. századi becsü,⁹ amelyekből az együttes fejedelemségkori topográfiaját és 18. századi átépítésének legfontosabb részleteit kíséreltem meg kidomborítani. Ugyanakkor a birtokosok sorát a kastélyt megelőző udvarház tulajdonosaiig fogom visszavezetni, pótolva a szakirodalom hiányosságait e téren.

A középkori udvarháztól a Jidvei márkajelvényig

A kastély alatt elterülő település egykor mezővárosi ranggal rendelkezett. Nevét nem a kastélyról, hanem középkori királyi váráról kapta, amely egykor a kastélytól lennebb, a vasútállomás helyén elterülő mocsár közepén, a Küküllő partján helyezkedett el, és 1557-ben Izabella királyné utasítására lerombolták.¹⁰ Nemrég helyreállított középkori református templomához az egykori birtokközpont patrónusainak fontos emlékei köthetők.

A kastély helyén udvarház állhatott, amelyről először a 16. századi forrásokból értesülünk.¹¹ A század második felében a küküllővári birtok a Kendy és Patócsy rokonság tulajdonában volt. Ifj. somlyói Báthory István – az azonos nevű fejedelem unokaöccse – 1580-ban Küküllőváron ünnepelte esküvőjét Bebek Zsuzsannával, özv. Bebek Györgyné Patócsy Zsófia leányával.¹² Három év múlva Kolozsváron kő-

⁷ Letiția Cosnean Nistor: *The Seventeenth Century Noble Residence from Cetatea de Baltă. Observations Regarding the Architecture of Rounded Corner Towers Castles in Transylvania*. Caiete ARA VI(2015). 121–133. (A továbbiakban Cosnean Nistor: Cetatea de Baltă).

⁸ A leltárakat a Román Akadémia Kolozsvári Könyvtárának fotótárában őrzött fénykép-reprodukciónál használtam. Jelzeteik: F 182. (A továbbiakban Leltár 1691); F 183. (A továbbiakban Leltár 1693); F 184. (A továbbiakban Leltár 1694). Az eredeti iratokat a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) Erdélyi Fiskális Levéltárában őrzik. Fontos anyag sejtethető a MNL OL Bethlen-család fondjaiban, ezeket azonban a járványügyi helyzet miatt egyelőre nem kutathattam.

⁹ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Hivatala (a továbbiakban KNLt), Jósika család hitbizományi levéltára, nro. 959, számozatlan. (A továbbiakban Becsü 1759); Uo. nro. 960. 182–191. (A továbbiakban Becsü 1794). Köszönöm Flóra Ágnes levéltárosnak a források kutatásához nyújtott segítségét.

¹⁰ Bicsok–Orbán: Isten segedelmével. 180; B. Nagy: Küküllővár. 30.

¹¹ Bicsok és Orbán kastélyos kataszterében szereplő adat szerint a kastély helyén álló udvarházat 1565–1580 között építette a körösszegi és adorjáni Csáky család. Hivatkozás hiányában adatukat nem tudom ellenőrizni. Vö. Bicsok–Orbán: Isten segedelmével. 180.

¹² *Politika és házasság. Menyegzőre hívogató levelek a 16. századi Erdélyből*. S. a. r. Horn Ildikó–Kreutzer Andrea–Szabó András Péter. Bp. 2005. (TDI könyvek). 88. sz.

szarkofágot faragtatott elhunyt anyósa számára, amely 1910-ig a templomban állt, jelenleg Románia Nemzeti Történeti Múzeuma bukaresti gyűjteményének becses darabja.¹³ Patócsy Zsófia hamvait azonban nem ebbe, hanem a templom szentélye alatt kialakított sírboltba helyezték örök nyugalomra, ahol három női koporsóra találtak rá a kutatók 1897-ben. A fal melletti, legbelső koporsó volt a Patócsy Zsófiáé. A mellette fekvő, középső sír azonosítása nem egyértelmű: Szádeczky Lajos a Kendy Ferencné Patócsy Kláráénak véli, míg Bunta Magdolna a Patócsy Juditénak.¹⁴ Megítélésem szerint viszont inkább Kendy Ferencné Bebek Judit (Patócsy Zsófia másik leánya) vagy Kendy Sándorné Patócsy Katalin jöhet számításba. 1598-ban „küküllővári házánál” végrendekezett¹⁵ Bogáthy Menyhátrné Kendy Zsófia (Kendy Ferenc és Bebek Judit leánya, mh. 1600–1605 között), akit pár év múlva ugyanoda temettek el a legszélső, harmadik koporsóba. A Kendyek és Patócsyak küküllővári birtoklásának legkézenfekvőbb bizonyítéka tehát a Patócsy család három nőtagjának a templom szentélyébe való temetkezése a 16. század utolsó évtizedeiben és a századfordulón.

Ifj. Báthory István felesége és anyósa, azaz a Bebek rokonság révén bírta a küküllővári birtokot az 1590-es évekig. Unokatestvére, Báthory Zsigmond 1592 előtt a küküllővári uradalom fele részétől megfosztotta, és azt Sennyey Pongrácnak (†1613), Küküllő vármegye főispánjának adományozta.¹⁶ A katolikus és császárpárti főispán birtokait a Bocskai-felkelés során lefoglalták, ő pedig családjával Magyarországra menekült. Fia, Sennyey István (1592 k.–1635) még Küküllőváron látott napvilágot, utóbb Magyarországon fényes egyházi és diplomáciai karriert futott be: váci, veszprémi, majd győri megyés püspök és királyi kancellár lett.¹⁷

¹³ A szarkofág a templomból az Erdélyi Múzeum-Egyesülethez került, ahonnan az Erdélyi Régészeti és Történeti Múzeum kolozsvári gyűjteményébe, utóbb Románia Nemzeti Történeti Múzeumába, Bukarestbe. Balogh Jolán elemzi az erdélyi emléktárgyakban ritkaságszámba menő, az elhunyt domborműves alakjával díszített szarkofágot, amelyet a kolozsvári kőfaragó műhelyhez köt. Vö. Balogh Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*. Kvár 1985. 221, 319–320.

¹⁴ A sírleleteket elemzi Szádeczky Lajos: *A küküllővári sírleletek és régiségek*. Erdélyi Múzeum XIV(1897). 6. füz. 293–309; Bunta Magdolna: *A küküllővári lelet*. *Ars Hungarica* V(1977). 2. sz. 223–239.

¹⁵ Végrendeletét lásd *Erdélyi testamentumok*. II. *Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei*. Vál., bev. tanulmány, jegyzet Tüdős S. Kinga. Mvhely 2006. 44. sz. Kendy Zsófia felmenőit a kötet szerkesztője tévesen azonosította. Uo. 185.

¹⁶ Lázár Miklós: *Erdély főispánjai (1540–1711)*. Bp. 1889. 75. A szerző 1596-os adományt említ, ám ez a dátum az adományozott fiának, Sennyey Istvánnak az 1592-es, küküllővári születése fényében valószínűtlennek tűnik.

¹⁷ „Natus in Transylvania et arce parentum propria Küküllővár vulgo nominata.” Lásd Tusor Péter: *Magyar püspökök kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvei 1605–1711*. Historiográfia és projektterv. = *Magyarország és a római Szentszékek*. II. *Vatikáni magyar kutatások a 21. században*. Szerk. Fedeles Tamás–Szovák Kornél–Tusor Péter. Bp.–Róma 2017. (Collectanea Vaticana Hungariae I/15). 287–288. Az *arce* fogalom egy erődtített rezidenciára enged következtetni, ami nem lehet a középkori vár, hiszen azt korábban lerombolták.

1602-ben egy leégett udvarházról értesülünk Küküllőváron, amelyet Báthory Zsigmond udvari familiárisának és Küküllő vármegye főispánjának, a fent említett Bogáthy Menyhártnak adományozott. Az oklevél arra is kitér, hogy Bogáthy részint felesége (ti. Kendy Zsófia), részint fejedelmi adomány révén már eddig is birtokolta ezeket.¹⁸

Arról tehát, hogy pontosan miként váltották egymást, vagy hogyan osztoztak a Sennyeyek és a Kendyek a küküllővári birtokon és rezidencián, a fentiekén kívül egyelőre közelebbit nem tudunk.

Bogáthy Menyhárt örökösök nélkül halt meg, minek következtében küküllővári udvarházát és a mezőváros felét magába foglaló birtokát a fejedelem 1607-ben derzsi Petki János (mh. 1612) kancellárnak adományozta, hálaképpen, hogy őt, Rákóczi Zsigmondot támogatta a fejedelmi székbe.¹⁹ Kornis Katalin, Petki János özvegye sógorának, Péchi Simon kancellárnak engedte át, aki hamarosan el is cserélte azt iktári Bethlen Istvánnal (1582–1648) és annak első feleségével, Csáky Krisztinával.²⁰

Bethlen István, Bethlen Gábor fejedelem öccse, hunyadi és máramarosi főispán, nagy átépítéseket tervezett Küküllőváron, amelyek megvalósításához 1622-ben a beszercei bíró segítségét kérte: „... ha [az Úristen] ő felsége életemet halasztaná, gyermekimre nézve akarnék itt Kükeölleőuarat egy oly udvarházacska építeni, kiben minden lézégő(!) és nyargaló mingyárt ne üthetné be orrát...”²¹ Beszerce vidékéről mintegy ötven gyalog embert és hat szekeret kért szekeresekkel együtt, akik vagy két hétig a mészégetéshez szükséges kő és fa Boroskrakkóból Küküllővárra hordásában segédkeznének, közelebb nem talált ugyanis mésznek való követ. Kérése, a meglehetősen nagy távolságok miatt, még a mai közlekedési és útviszonyok között is elég meglepő (Boroskrakkó–Küküllővár: 61 km), főleg, ha azt is figyelembe vesszük, hogy Bethlen István valószínűleg ingyen munkára számított, amelyet majd alkalomadtán a beszerceieknek viszonzni ígért. A tervezett „udvarházacska” kétségkívül a ma is álló, négy saroktornyos kastély, amely az évtized végére nagyjából fel is épülhetett (1. kép). A munkálatok részleteiről semmi adatunk nincs. Bethlen István rezidenciája építésével egy időben valószínűleg a református templom szépítéséről is gon-

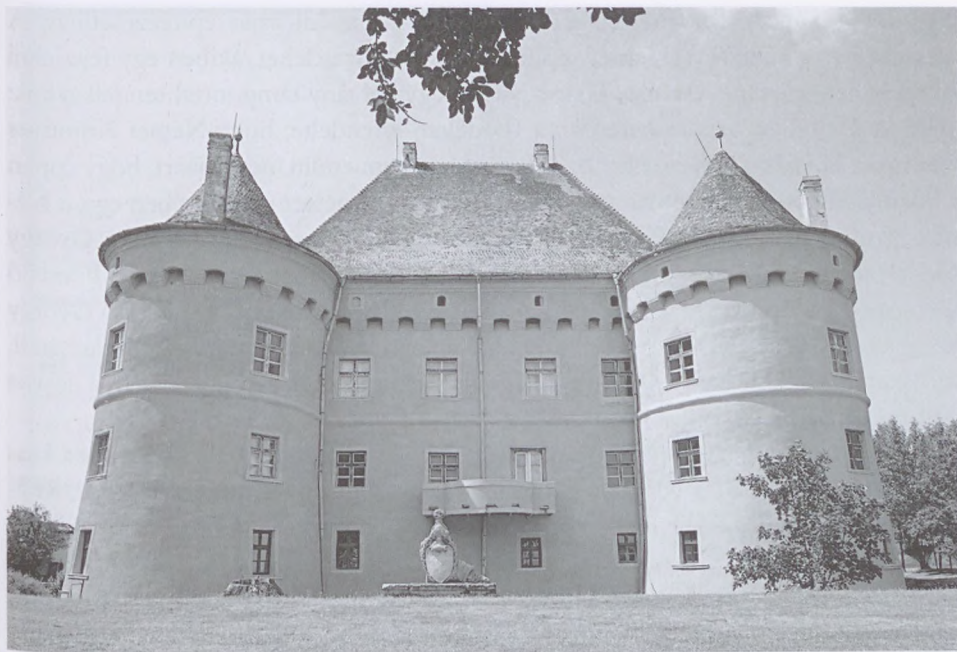
¹⁸ *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei. I. Báthory Zsigmond királyi könyvei (1582–1602).* (Erdélyi Történelmi Adatok. VII. 3). Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Fejér Tamás–Rác Etelka–Szász Anikó. Kvár 2005. 1827. sz.

¹⁹ A birtoklástörténet rekonstrukciójához Kemény József *Transsylvania Possessionaria* című kéziratos forrásgyűjteménye III., *Comitatus de Küküllő* kötetének *Küküllővár* címszó alatti levéltári kijegyzéseit használtam. (A továbbiakban Kemény: Trans. Poss.). 81v.

²⁰ Kemény: Trans. Poss. 81v.

²¹ A részletet idézi Kovács: Késő reneszánsz. 130; a levél: KNLt, Beszerce város levéltára, I. sorozat (missilisek), 1622:93 (régijelzet).

1. A kastély hátsó homlokzata

doskodott.²² A templom mára elpusztult kazettás mennyezetének és a kastély felső emeleti mennyezetének festésével kapcsolatban Kelemen Lajos Mezőbándi Egerházi János fejedelmi képviselő közreműködését feltételezte, noha ezt konkrét adat nem támasztja alá.²³ Az említett munkákkal kapcsolatban ugyanígy gondolhatunk azon „német” asztalosok csoportjára, akik egy képviselővel együtt 1624-ben érkeztek a Felvidékről,²⁴ és Váradon, utóbb pedig a kormányzó Bethlen István megbízásából dolgoztak valamelyik birtokán, amely akár Küküllővár is lehetett. 1629-ben brassai Képiró János neve merül fel, akit Bethlen István Küküllővárra hívatott, pontos megbízását azonban nem ismerjük.²⁵ Adataink tehát csak óvatos feltételezésekre elegendők, az viszont bizonyosnak tűnik, hogy Bethlen István a testvérbátyja szolgálatá-

²² Emödi Tamás: *Küküllővár. Református templom. = „... ideje az építésnek...” A Rómer Flóris Terv műemlék-befelrakásai.* Szerk. Kollár Tibor–Diószegi László. Bp. 2018. 165; Lángi József–Mihály Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések.* II. Bp. 2004. 56.

²³ Kelemen Lajos: *Mennyezet-és karzatfestmények a XVII. századból.* = Uő: *Művészettörténeti tanulmányok.* I. Buk. 1977. 55. jegyzet.

²⁴ Kovács András: *Képfaragók és dekorátorok a 17. századi Erdélyben.* Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. Új sorozat I(2006). 167.

²⁵ KNLt, Kolozsvár város levéltára, Szamadaskönyvek (a továbbiakban KvLt, KvSzám), 18a/IV. 88, 285.

ban működő fejedelmi mestereket dolgoztatta időnként saját építkezésein is. A megállapítás a küküllővári kastély építésére is érvényes lehet, akiben egy fejedelmi építéset feltételezünk. Azonosítására csupán egy halvány támponttal rendelkezünk: 1626-ban, Bethlen István kérésére, a fejedelem elrendelte, hogy Német Kőműves Györgyöt küldjék a gubernátorhoz.²⁶ Bár a levél nem említi, nem kizárt, hogy éppen a küküllővári építkezéshez hívatta Bethlen István. A mester személyében egy, a Német-római Birodalomból Erdélybe (talán Désre) települt mestert sejtünk. A György Maurerként, másként Sánta Német Kőműves Györgyként vagy Német Fundáló Györgyként is emlegetett építőmesterrel lehet esetleg azonos, aki I. Rákóczi György korában is, 1642 tájáig, a fejedelem szolgálatában működött a váradi, székelyhídi, sárospataki vár építésén, a sárospataki és a dési templomon, a gyalui kastély, a dési és kolozsvári ispotályház javításán/építésén.²⁷

A kormányzó halálát követően leányai közül Bethlen Druziána maradt a kastélyban férjével, Rhédey Ferencsel. 1670-ben fejedelmi adomány révén fiuknak, Rhédey Lászlónak az özvegye, Bánffy Ágnes került Küküllővár birtokába, aki majd második férjével, Kapi Györggyel is zálogjogon bírta.²⁸ Halála után (1680?) a birtok kezelését a fiskus vette át, utóbb az I. Apafi Mihály fejedelem gondjaira bízott, Magyarországról politikai menekültként Erdélybe érkezett Thököly István árváihoz került.²⁹ 1685-ben Thököly Imre ellen főbenjáró per indult, minek következtében erdélyi birtokait, így a küküllővári kastély ráeső negyedét is konfiskálták. Utóbb, az országgyűlés engedélyével, ezt a fejedelem saját fiának, ifjabb Apafi Mihálynak adományozta.³⁰ Az új birtokos valószínűleg a kastély többi, $\frac{3}{4}$. része felől kiegyezett az örökösökkel, Thököly Imre leánytestvéreivel (Esterházy Pál nádor feleségével: Thököly Évával, Esterházy Ferenc feleségével: Thököly Katalinnal és Nádasdy István

²⁶ 1628. ápr. 28. Olafalw. Bethlen Gábor fejedelem egy ismeretlen város bírójához „... Hadgyuk és parancsollyuk hűségednek ez levelünk látván az mely Német Keömives Geörgy felől parancsoltunk volt, hogy Feyeruarra külgye mi számunkra, azt mivel Gubernátor Uram számára engettük, requiráltatván felölle, mingyarást külgye oda, az hova kívántatik, minden készségével egygyütt...”. (Néhai Tonk Sándor kijegyzése, ma Kovács András gyűjtései között. Eredetije a KNLt-ban, jelzete ismeretlen.)

²⁷ Balogh Jolán: *Varadinum. Várad vára*. II. Bp. 1982. (Művészettörténeti Füzetek 13/2). 366–367; Détsy Mihály: *I. Rákóczi György fundálói*. Építés-Építészettudomány III(1971). 4. sz. 357–359; az előbbieken által idézett forrásokon kívül lásd még KNLt, KvLt, KvSzám. 19/XIII. 90–91, 283, 362, 458, 469, 513–514, 571; 20/III. 91, 245; 21b/II. 182; 21b/III. 109, 120, 171; 22/II. 37, 128–129, 153, 175.

²⁸ Kemény: *Trans. Poss.* 84v; Papp: *Csákyak*. 707. jegyzet; Papp: *Minden örömöm*. 302.

²⁹ Angyal Dávid: *Késmárki Thököly Imre. 1657–1705*. I. Bp. 1888. II. fej. III. rész. <http://mek.oszk.hu/05600/05641/html/1kotet/02.htm#d1e392> (2021. 07. 14.); Papp: *Csákyak*. 707. jegyzet; nem kizárt, hogy maga Bánffy Ágnes hagyta a Thökölyekre, pontosabban Thököly Imrere. Egy erre vonatkozó testamentumra hivatkozik a 18. században a család prókátora. Vö. Papp: *Minden örömöm*. 300.

³⁰ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. Szerk. Szilágyi Sándor. XVIII. Bp. 1895. 585. Lásd még Kemény: *Trans. Poss.* III. 82r. Az utóbbi nov. 6-i, téves dátummal közli az adatot.

2. A kastély és környéke 1687-ben

özvegyével: Thököly Máriával), akik 1693 táján részüket II. Apafi Mihálynak elzálogosították. A kastély 1693-ban kelt összeírásában így már a teljes együttest II. Apafi Mihály számára vették számba.³¹

A küküllővári kastélyban zajlottak 1687-ben a balázsfalvi szerződés aláírását előkészítő tárgyalások Lotharingiai Károly herceg, a császári csapatok főparancsnoka és a fejedelmet képviselő Teleki Mihály között. Ekkor járhatott a kastélyban Luigi Ferdinando Marsigli bolognai hadmérnök, aki a császári hadtesttel együtt érkezett Erdélybe. Valószínűleg neki tulajdonítható a kastély legkorábbi, fennmaradt kézíratos térképe, melynek felirata – „Kukelvar Spetante al Banfy” – vélhetően Bánffy Györgyre (1661–1708), a leendő gubernátorra utal, aki esetleg igényt tartott a kastélyra (2. kép).

1713-ban II. Apafi Mihály halálával az Apafi-birtokok özvegyére, Bethlen Kátára szálltak. A küküllővári kastély negyede így örökjogon, a $\frac{3}{4}$ -e zálogjogon³² került az özvegy fejedelmnéhez. Elhunytával, 1725-től ezekről a fiskus rendelkezett.

A kastély történetének és építéstörténetének kiemelkedő jelentőségű korszaka a bethleni Bethlenek birtoklása a 18. század második felétől. Bethleni Bethlen Gábor

³¹ Leltár 1693.

³² Jakab Elek: *II. Apafi Mihályné, Bethlen Kata hagyatéka*. I–III. Századok XVII(1883). 672–673, 674.

(1712–1768), Bánffy György gubernátor unokája, új adórendszer kidolgozója Bécsben, udvari kancellár, 1758-ban³³ egyes pénzügyi praktikák során vásárolta meg a kincstár által áruba bocsátott erdélyi fiskális birtokokat. Ezek árát részben kölcsönök révén teremtette elő, Küküllővár esetében is az összeg fontos részét sógornője, Csáky Kata biztosította. Így adódhatott, hogy még ugyanabban az évben Küküllővárat átengedte öccsének, bethleni Bethlen Miklósnak (1720–1781), a későbbi kincstárnoknak.³⁴ A következő évtizedekben Bethlen Miklós feleségével, Csáky Katával gondoskodott róla. Haláluk után, 1794-ben a leányuk, Csáky Jánosné Bethlen Rozália felkérésére készítette el a kastély becsüjét Türk Antal, a kolozsvári késő barokk-kora klasszicista építészet jeles építőmestere,³⁵ amely alapján a kastélyban a Bethlen Miklós birtoklása óta végzett átfogó felújításokra, bővítésekre és az Erdély-szerte híres, egzotikus kert kiépítésére következtethetünk.

A küküllővári kastély és uradalom 1885-ig a bethleni Bethlen család birtokában maradhatott, ám Miklósnak fiú örököse nem lévén, Bethlen Gábor ágán öröklődhetett.³⁶ Dédunokája, Kamilló (1827–1883) birtokában említik Radnóttal és Teremivel együtt, majd ennek fia, Bethlen Márk (1852–1917) idejében veszítette el a család a Hallerek javára. A rossz nyelvek szerint Bethlen Márk a teremi és radnóti birtokaival együtt egyetlen éjszaka alatt elkártyázta gr. Haller Jenő (1843–1898), Küküllő vármegyei főispán javára.³⁷ Más változat szerint házasság révén került előbb a kapjoni ág, utóbb, ennek kihaltával, a fehéregyházi Hallerek birtokába.³⁸

1927 tavaszán gyilkosság zaklatta fel a kastély csendjét, Haller Jenő grófra sofőrje lőtt rá az egyik emeleti szobában. A család tragédiája az 1949-es államosítással folytatódott. Ezt követően évtizedekig a Jidvei borkombinát használta a kastély épületeit. 1990-ben visszaírták ugyan a Hallerek nevére, ám a család végül az épület eladása mellett döntött. Így került a kastély Liviu Necşulescu konstancai vállalkozó birtokába, aki a Jidvei borvállalat tulajdonosa volt. Jelenleg ennek fia, Claudiu tulajdonát képezi az együttes. A kastély képe a Jidvei termékek közismert logója révén az

³³ A szakirodalomban ezzel kapcsolatban hol 1758, hol 1764 szerepel. 1764-ben kelt Mária Terézia adománylevele Bethlen Miklós részére, ami valószínűleg csak hivatalossá tette ez utóbbi birtoklását. Nemes Ödön: *Hazánk földje. Küküllővár*. Magyarország és a Nagyvilág XVII. 38. sz. (1881. szept. 18.) 599; Papp: Csákyak. 161; Lukinich Imre: *A bethleni gróf Bethlen család története*. Bp. 1927. (Reprint 2011; a továbbiakban Lukinich: Bethlen család). 506–508.

³⁴ Becsü 1794. 182r; Papp: Csákyak. 161.

³⁵ Becsü 1794. Kivonatosa ismerteti Papp: Csákyak. 161, 192, 250.

³⁶ Valamikor 1795 és 1799 között, Bethlen Rozália idejében, a küküllővári uradalom Bethlen Józsefhez került. Papp: Csákyak. 193, 213.

³⁷ Lukinich: Bethlen család. 513; Kovács András: *A radnóti várkastély*. Kvár 1994. (Erdélyi Tudományos Füzetek 215). 17.

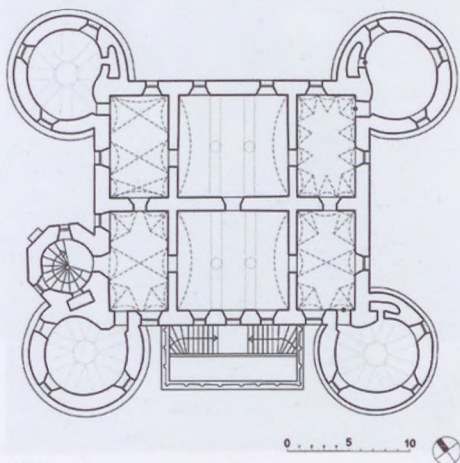
³⁸ Bicsok–Orbán: Isten segedelmével. 181–182. A Hallerek leszármazottja, Haller Béla tanár szerint nagyapjára, Haller Jenő budapesti huszárkapitányra (1878–1927) annak keresztapja hagyta volt a kastélyt. Margittai Gábor–Major Anita: *Vörös kéjlek*. Magyar Idők II. 166. sz. (2016. júl. 16.) 8.

úri életformához illő, extravagáns kényeztetés *brandjévé* vált. Az utóbbi évtizedben(?) felújítási munkálatokat végeztek az épületekben, ám anélkül, hogy ezeket szakszerű kutatás és dokumentáció kísérte volna.³⁹

A fejedelemségkori kastély és 18. századi átépítése

A kastély fejedelemségkori beosztására az együttes már említett leltárai alapján következtethetünk, amelyek mind a 17. század végén, II. Apafi Mihály birtoklása idején készültek,⁴⁰ és így nagyjából egyidősek a Marsiglienek tulajdonított ábrázolással (2. kép). A belső udvar nélküli kastély téglából épült, központi magja 20×23 m-es alapterületű, sarkain a négy égtáj felé egy-egy 10 m átmérőjű, hengeres saroktorony helyezkedik el, főhomlokzata délnyugatra néz. A nyugati torony mögött egy kisebb, sokszögű lépcsőtorony áll (3. kép). Az épület szokatlanul magas, ötszintes: pince, föld-

3. II. emeleti alaprajz

szint, két emelet és egy kiugró, szurokontőorra támaszkodó, lőrészekkel ellátott védőemelet alkotja. A homlokzatok menedékes lábazata fölött hengeres metszetű övpárkány fut körbe az első és második emelet között. A homlokzatokat pártázatos attika koronázta eredetileg, mögötte csatornával elválasztott, középárkos, kettős tető magasodott.⁴¹ A tető négy csúcsát „bokály gombok” (ti. mázas kerámiagömbök) díszítették.⁴² Hajdan egy, a terepviszonyokhoz igazodó, szabálytalan alaprajzú, tapasztott kettős paliszád övezte, amelyet helyenként egy-egy ugyancsak hengeres toronyocská védelmezett. Ezen délen egy gyalogkapu, északon, a Küküllő felé pedig egy szekérkapu nyílt. A védőövon belül a kastély udvarát egy „tövises sánc” osztotta ketté, ahogy ez a Marsigli-féle alaprajzon is látható. Gazdasági épületek, istállók és darabonházak voltak egykor az udvaron. A kastély falai előtt egy szárazárok húzó-

³⁹ Bicsok–Orbán: Isten segedelmével. 182.

⁴⁰ Lásd a 8. lábjegyzetet. Az alábbiakban nem hivatkozom külön az egyes leltárak vonatkozó részeire, a topográfiai rekonstrukció ti. ezek összehasonlító és összegző elemzésének eredménye.

⁴¹ B. Nagy: Reneszánsz és barokk. 63–64. A szerző feltételezése, miszerint a pártázatos attikát csak 1757 után bontatta le Bethlen Miklós, kétségbe vonható, ugyanis a 17. század végi leltárak közül egyik sem említi ezt a részletet. Adatok hiányában a kérdés egyelőre függőben marad.

⁴² Leltár 1694. 53.

4. A kastély egykori kőkeretes főkapuja

dott eredetileg is, melynek külső lejtőjét téglával bélelték. Felvonóhid vezetett az árkon keresztül a kastély egyetlen kapujához, amely a délnyugati homlokzat középtengelyében nyílik.

A 18. századi előcsarnok mögött ma is látható a hajdani gyalogkapu eredeti, félköríves záródású kőkerete, és mellette már csak az egyik felvonólánc facsigájának a falba mélyített ágya (4. kép).

A kastély kéttraktusos épületmagjában 3-3 helyiség sorakozott egymás mögött. A középső tengely nagyobb helyiségei rendszerint reprezentációs funkciókat láttak el, a kisebb szélső szobákból juthattak a „szegeletbástyák” sarokszobáiba. A kastély teljes alapterülete alatt húzódó pince két nagyobb helyiségre és a kisebb, saroktornyok alatti helyiségekre tagolódott. Gerendafödémét helyenként íves hevederekkel erősítették. A kastély földszintjén a „cselédek-

nek való házakat”, a porkoláb, udvarbíró és számtartó szobáin kívül élelemraktárakat, fogházat és egy festett famennyezetes „nagy házat” említenek a leltárak. A helyiségeket ezen a szinten, ahogy a pincéket is, eredetileg fafödémek borították. Az első és második emeleten lakott a ház ura és családja, illetve itt voltak a reprezentációs helyiségek is. Alaprajzi különlegesség, hogy az emeletek különböző traktusaihoz külön lépcsők is vezettek, így az „úr házait”, az első traktusban a sokszögű torony csigalépcsőjén lehetett megközelíteni, az „asszonyok házai”-hoz, a hátsó traktusba pedig egy „orsós karfás” mellvédű lépcső vitt fel. A csigalépcső napjainkban is használatban van, földszinti bejáratának kőkeretes kapuját felső sarkaiban akantuszlevelek és rozetták díszítik (5–6. kép). A hátsó traktus lépcsőjét utólag felszámolták, hajdan valahol a két traktus között lehetett. A lépcsők emeleti pitvarokra érkeztek, ahonnan a nagy „palotákon” áthaladva juthatott az „úr házába”, ill. az „asszony házába” az érkező, a kastély délkeleti részébe. A kastély legimpozánsabb terme a második emelet középtengelyében kialakított „ebédlő palota” lehetett, amelynek három ablaka a főhomlokzaton nyílt. Famennyezetéről egy rézgombokkal és kétfejű sassal díszített csillár függött, falait angliai kárpitok tarkították, gömbös díszítésű pártázatos kályhával fűtötték. A terem egyik ajtaja fölött pedig „muzsikásoknak való fenyődeszka tornác” (ti. erkélyszerűség) volt kialakítva. Az „ebédlő palotából” a

5. A kastély csigalépcsője

6. A lépcsőtornyony kő ajtókerete

bizalmasabb vendégek az „audienciás házon” keresztül juthattak a déli toronyban berendezett „úr házába”.⁴³

Az első emelet szobáit – egyedül a boltozott nyugati bástya kivételével –, akár csak a lépcsőházakat is, festett famennyezet borította. A déli sarkon levő szögletes szobában „kopjázatos”, azaz lecsüngő, kopja alakú faragott elemekkel díszített, kazzettás mennyezetről szerzünk tudomást. A kastély második emeleti helyiségeit, a fő-tengelyben levő két nagyobb terem kivételével, már a 17. században beboltozták, lévén hogy erre nehezedett a védőemelet súlya. Ekkorra keltezhetőek e szint napjainkig fennmaradt, kanellúras konzolokra lefutó, fiókos dongaboltozatai. Az északi bástya-szoba cikkelyes boltozatának közepén rózsamintát, az „asszony házának” boltozatán címerpajzsot és rózsás ornamentekeket említenek a leltározók, vélhetően stukkódíszekre utalva.⁴⁴ Az ajtószárnyakat gyakran festéssel tarkították. Az emeleti szobákat majd mindenütt „faragott kőlabakra rakott”, pártázatos, gömbdíszes lezárású kályhákkal fűtötték. Főleg a második emeleten említenek a leltárak kőből faragott ajtókereteket, amelyek közül egy triglifes szemöldökű és egy fogsorfrízes ajtókeret maradt fenn, de a források tanúsága szerint „oszlopos formára”⁴⁵ faragott és oromzatos keretek is lehettek. Ezeket kétségkívül a kolozsvári kőfaragóktól rendelte Bethlen István.

⁴³ Leltár 1694. Passim.

⁴⁴ Leltár 1694. Passim.

⁴⁵ Tí. oszlopos gerendázattal kialakítva.

Az északi, keleti és déli toronyszobák falvastagságába kialakított, boltozott árnyékszékek fokozták a lakók kényelmét, ugyanakkor a „nagy paloták” mögött, vélhetően az északkeleti homlokzaton is, árnyékszék nyílt.

A kastély védőemeletének falait eredetileg is körös-körül lőréses törték át, amelyeken át legfennebb szakállas puskákkal védekezhetek a várlakók. A keleti, „Völci bástya”⁴⁶ tetején hajdan cejtház (ti. fegyvertár) volt.⁴⁷

Az Apafi-kori leltárak meglehetősen elhanyagolt, romladozott állapotokat rögzítettek a kastélyban, töredezett ablakokról, beázott tetőkről, rossz ajtókról, ablakokról, földemekről számoltak be. Bizonyos kisebb javításokat végezhetek az 1710-es években, de a teljes együttesre kiterjedő általános renoválásra csak bethleni Bethlen Miklós és neje, Csáky Kata vállalkozott 1757 után.

Bethlen Miklós idejében boltozták be a pincét, és a felső szintek még famenyvezetes helyiségeit; új válaszfalakkal némileg módosították a szintek beosztását; ablakokat nagyobbítottak az első és második emeleten; a második emeletet teljesen újrapadolták. 1794-ben tetemes összegekre becsülték a második emeleti nagyterem, a kert felőli „nappali házak” és a biliárdszoba stukkódíszzeit, és ennél jóval többre a „képíró” munkáját a felső emeleten. Valamelyik emeleti nagyterem festésén dolgozott a képíró 1779-ben, amikor Bethlen Miklós Szebenből figyelmeztette feleségét, hogy a mester munkáját a kastélyban ne zavarja.⁴⁸ Személyét a szakirodalom Veress Mátyással, a korban legtehetségesebbnek ítélt kolozsvári festővel azonosítja, akinek 1775-ben „7 darab metszett figurák” festéséért és más küüllővári munkákért fizettek. A dekorációnak ma nyoma sincs, elképzelhető, hogy a korban divatos, festett stukkódomborművek lehettek. A Kolozsváron élő festő ismert volt a család körében, ugyanis előzőleg Csáky Kata unokaöccse, Haller János (1740–1793 k.) kapjoni kastélyának fogadótermét díszítette vászonra festett allegóriákkal és növényi ornamentekkel, de dolgozott Csáky Kata nagymási kastélyában is.⁴⁹

A második emelet valamelyik termének képezhette pazar díszét egy nagy méretű, falba épített, aranyozott stukkódíszes (?) keretű tükör, amelyet nem kevesebb, mint 400 forintra értékelték fel.⁵⁰

⁴⁶ Ti. a Velc irányába néző hengeres torony (Velc, Velț, Welz – Szeben megyei település, Küküllővártól keletre). A bástyák és tornyok elnevezése a korban gyakran utal arra a településre, amelynek irányába az illető védmű mutat.

⁴⁷ Letiția Cosnean Nistor kérdőjelesen a nyugati torony felső szintjén lokalizálta, ám az 1694-es leltár ezt cáfolja. Cosnean Nistor: *Cetatea de Baltă*. 123.

⁴⁸ Papp: *Minden örömem*. 180; Papp: *Csákyak*. 306.

⁴⁹ Bíró Vencel: *Veress Mátyás*. Művészettörténeti Értesítő III(1960). 2. sz. 122; B. Nagy: *Reneszánsz és barokk*. 251–252; részletes életpályája és irodalom: 328–329; Pál Emese: *Örmény katolikus templomi berendezések Erdélyben*. Kvár 2015. 144–146.

⁵⁰ Becsü 1794. 186r.

7. A kastély főhomlokzata, 1866

A fentiek alapján megállapítható, hogy a kastély reprezentációs szintje a második emelet volt. Az első emelet 18. századi funkcióit nem ismerjük, csupán „a néhai grófné asszony ő excellentiája (ti. Csáky Kata) ebédlő kis palatáját” említik, amelyet ugyancsak a 18. század utolsó harmadában festettek ki.⁵¹

A kastély főhomlokzata is teljesen átalakult ebben az időszakban: a hajdani felvonóhidat felszámolták, egy rögzített, fedett híddal helyettesítették. Ennek tetején egy teraszszerűséget alakítottak ki, amelynek párkányát barokk faragványokkal díszítették. Főhomlokzatára az építető 1773-as évszámot viselő, babérmagányos és bőségszarúval kerített, feliratos faragványát helyezték el (7–8. kép). A faragvány súlyosan rongálódott, töredékes állapotban ma a kastély hátsó homlokzata előtt hever. Felirata:

8. Bethlen Miklós feliratos emléktáblája, 1773

⁵¹ Becsü 1794. 185r.

17 // ANNO // 73
 ARCEM
 HANC
 RESTAVRARI INNOVARI
 ET ADORNARI FECIT
 EXCEL(lentissimus) AC ILLUS(trissimus) D(ominus) COMES
 NICOLAUS de BETHLEN
 SAC(rae) CAES(areae) REG(iae) MAI(estatis) CAMERARIUS
 STATUS ET GUBERN(ii) ACT(ualis) INT(imus)
 CONSILIARIUS
 ET PER MAGNUM TRAN(silva)
 NIAE PRINCIPATUM
 THESAURARIUS
 REGIUS
 1773[!]

A kastély főhomlokzata elé felépítették a ma is álló, szimmetrikus rámpájú lépcsőházat. A csigalépcső továbbra is használatban maradt ugyan, de a hátsó traktus „orsós karfás” lépcsőjét ekkor számolhatták fel. A lépcsőház felső, második emeletét oszlopos loggiával díszítették. Ma már csak a 18. századi források és archív felvételek sejtetik, hogy eredetileg félköríves árkádok tagolták. A lépcsőház homlokzatának szoborfülkéit hajdan „faragott kőképek” ékesítették. Ezek sorsáról semmit nem tudunk, csak a rendkívül magasra becsült értékükből sejthető kvalitásuk.⁵²

A bécsi udvari körökben fontos hivatalokat betöltő bethleni Bethlen fivérek katolikus hitre tértek, a mezőváros lakossága viszont református maradt. Az Apafi-kori leltárak nem említenek kápolnát a kastélyban, a 17–18. századi protestáns birtokosok így minden bizonnyal a település református templomát látogatták. A Bethlenek birtoklásának évtizedeiben merülhetett fel először egy katolikus kápolna létesítése Küküllőváron. 1759-re, mikor a kastélyt Bethlen Miklós számára becsülték fel, már működött egy kis kápolna a második emeleti egyik toronyszobában, a miséző káplán pedig alatta, az első emeleten lakott.⁵³ A következő évtizedekben, a kastély általános tatarozása és bővítése során Bethlen Miklós egy nagyobb kápolna kialakításáról gondoskodott. A szakirodalom ezt a rezidencia alatt, a kastélydombon álló kápolnával szokta összefüggésbe hozni,⁵⁴ ami már csak az említett épület historizáló részletei miatt is kétségbe vonható. Az 1794-es becsü alapján helyett arra következ-

⁵² Az előcsarnok kőműves munkája „minden materiáléival, faragott kő képekkel és a grádicsok béraakásával edgyütt R. ft. 882.”. Becsü 1794. 183v.

⁵³ Becsü 1759. Letitia Cosnean Nistor a keleti toronyszoba második emeletén feltételezi a kápolnát, ám ennek alátámasztására más forrásunk nincs egyelőre. Cosnean Nistor: Cetatea de Baltă. 130–131.

⁵⁴ Lásd pl. Papp: Csákyak. 161.

9. A hajdani kapuépület, 1935

10. Bethlen Miklós és Csáky Katalin házassági címere, 1769

tetünk, hogy a gróf felhagyta a második emeleti kis toronykápolnát, és helyette egy nagyobb, vélhetően két szintet (a földszintet és az első emeletet) átfogó, boltozott kápolnát alakított ki a kastély hátsó traktusában, amelyhez egy emeleti oratóriumot is kapcsolt.⁵⁵ A kápolna berendezését illetően tizenkét székről, egy lépcsővel emelt oltárról és egy szószékről szerzünk tudomást.

Bethlen Miklós a kastély árkat is újrabéleltette, az együtttest körülvevő paliszádot renováltatta, az udvar déli bejáratához pedig új kapuépületet építtetett, amelyet magas, bádoggal borított, hagymasisakos toronnyal koronázott. Az 1972-ben összeomlott kaputoronyban hajdan óra és három harang jelezte az idő múlását.⁵⁶ A kocsibehajtó belső homlokzatának többszörösen ívelt oromzatát díszítette Bethlen Miklós és Csáky Kata házassági címere, alatta egy téglalap alakú, 1769-es építési emléktáblával (9–10. kép). A faragványokat ma is őrzik a kastély előcsarnokában.⁵⁷

A felirat a gróf címeit és a kastély építkezései során szerzett érdemeit sorolja:

AREAM HANC CVM SUPERAEDIFICIIS E[REXIT]

ADOR[NAVIT]

STABILIVIT COMES NICOLAUS DE BETHLEN

SVAE CAE(sare)AE RE(gi)AE ET APO(stoli)CAE MA(ies)T(a)TIS

CAMERARIUS

STATUS ET EXCELSI IN TRAN(silva)NIA REGII GUBERNII

⁵⁵ Becsü 1794. 183v–185r.

⁵⁶ Bicsok–Órbán: Isten segedelmével. 181; Becsü 1794. 182v; 1763-ban hozatta a harangokat. Lásd Papp: Minden örömmöm. 71.

⁵⁷ Kecőpeczy Sebestyén József rajzát a faragványokról közli Lukinich: Bethlen család. 383. kép – a kép magyarázata, miszerint a kapuépület, amelyen elhelyezték eredetileg templomnak épült volna, valószínűleg téves; az 1794-es becsüben a címert 36 forintra értékelték.

CONSILIARIUS U[TRIUS] UBIQUE ACTUALIS INTIMUS
 NECN[ON]
 PER MAGNUM TRAN(silva)NIAE PRINCIPATUM SUPREMU[S]
 PROVINCIALIS COMMISSARIUS ANNO D(omi)NI MDCCLXIX

A kastély 18. századi építkezéseit a vélhetően idegen származású, majd Gyulafehérváron letelepedett Ignatz Schlaff építőpallér irányította, aki első erdélyi megbízatását éppen Bethlen Miklóstól kapta. A kükküllővári „nagy palota” boltozására szerződött a kincstárnok, majd haláláig megtartotta szolgálatában.⁵⁸

A 18. század második felében divatos franciakertet alakítottak ki a kastély körül labirintussal, kínai toronnyal, remetelakkal, orangerie-val, számos déli növényvel (narancs- és citromfákkal, ananászokkal, aloéval, fügebokrokkal), amelyekről „német” és magyar kertészek gondoskodtak.

„Franciás” vagy észak-magyarországi típus?

Kükküllővár a zárt épülettömbös (belső udvar nélküli), saroktornyos reneszánsz kastélyok típusába tartozik. Építését az erdélyi példák sorában csak a bethleni Bethlen Farkas által emeltetett, sokszögű saroktornyos, kisbúni kastély előzte meg pár évvel (ép. 1617 k.). 1667–1668 táján kezdte építeni kastélyát az emlékiró Bethlen Miklós Bethlenszentmiklóson. Háromtraktusos központi magjához a főhomlokzat két sarkán bástyaszerű saroktornyok, a hátsó homlokzaton sarokpavilonok ízesülnek. Hengeres saroktornyai révén közelebb áll kükküllővári példánkhoz a csupán 19. század közepi látképe révén ismert bethlenszentmiklósi kisebb kastély.⁵⁹ Az épület történetének kutatása még egyelőre várat magára. Hasonló elrendezésű lehetett, mint a Bethlen János kancellár által 1675-ben építtetett és a két világháború között lebontott bonyhai kis kastély. Végül a magyarózdi Pekry–Radák-kastély csak a 18. század eleji átépítése során nyerte hengeres saroktornyait, minden bizonnyal a közeli Kükküllő menti kastélyok mintájára.⁶⁰ Kükküllővárnak, ezek között, a lakótornyokra emlékeztető arányai révén egyedülálló, ötszintes szerkezete rendkívülinek számít. Balogh

⁵⁸ Bethlen Miklós halála után a Bethlen-család más tagjait szolgálta, és a Teleki Téka építkezésein is találkoznak személyével a század végén. B. Nagy Margit elképzelhetőnek tartja, hogy a bonyhai kiskastély 1800 körüli átépítése is Schlaff műve. B. Nagy: Stílusok. 47, 147; Orbán János: *A marosvásárhelyi barokk mesterkör kutatásának újabb eredményei*. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. Új sorozat III–IV(2008–2010). 203.

⁵⁹ Szathmári Pap Károly litográfiáját reprodukálja Lukinich: Bethlen család. 196. kép. Köszönöm Kovács Zsoltnak, hogy felhívta erre az emlékre a figyelmemet!

⁶⁰ Kovács: Késő reneszánsz. 142–143; Kovács András: *Arhitectura și sculptura Renașterii*. = *Arta din România. Din preistorie în contemporaneitate*. I. Ed. Răzvan Teodorescu–Marius Porumb. Buc.–Cluj-Napoca 2018. 565; Cosnean Nistor: Cetatea de Baltă. 128–131.

11. Az alsómicseyei kastély, 1951

Jolán a típus jellegzetes erdélyi változataként értékelte az összébb vont alaprajzú kastélyokat, amelyek esetében a magassági arányok nagyobb hangsúlyt kaptak.⁶¹ Valójában azonban Magyarország északi területein, ahol a zárt épülettömbös, saroktoronyos kastélytípus jobban elterjedt a 16. század utolsó évtizedeitől kezdve, találkozunk nyújtottabb arányú példákkal is.⁶² Emeletes loggiáját leszámítva, valószínűleg már a 16–17. század fordulóján felépült Alsómicseye kastélya.⁶³ Kétemeletes szintbeosztásával, négy hengeres saroktoronyával talán ez áll a legközelebb a küküllővári rezidencia kialakításához (11. kép). Kékedi György 1610 körül épült kastélya⁶⁴ a

⁶¹ Balogh Jolán: *Olasz tervrajok és hazai későrenaissance épületeink.* = *Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok.* Szerk. Galavics Géza. Bp. 1975. 94, 98.

⁶² A továbbiakban a Küküllővárnál korábbi példákra szorítkoztam.

⁶³ Alsómicseye (Dolná Mičiná, SK). Kelényi György: *Főnemesi kastélyok.* = *Pannon Enciklopédia. A magyar építészet története kitékintéssel a Kárpát-medence egészére.* Szerk. Deák Zoltán. Bp. 2009. (A továbbiakban Kelényi: Főnemesi kastélyok). 191.

⁶⁴ Kékéd (Borsod-Abaúj-Zemplén megye, HU) kastélyának északi, régebbi tömbje. Feld István: *Késő reneszánsz kastélyok északkelet-Magyarországról.* = *Reneszánsz látványtár. Virtuális utazás a múltba.* Szerk. Buzás Gergely–Orosz Krisztina–Vasáros Zsolt. Bp. 2009. (A továbbiakban Feld: Késő reneszánsz kastélyok). 542–543.

homlokzatát keretelő két hengeres saroktornyával, kéttraktusos, kétemeletes beosztásával és feltételezett középárkos, kettős tetőszerkezetével ugyancsak közeli rokona elemzett példánaknak. A kéttraktusos, szimmetrikus beosztású és egyetlen hengeres saroktoronnyal ellátott monoki kastély a 16. század utolsó harmadában épülhetett.⁶⁵ Csak részben rokonítható a kükküllővári kastéllyal a 16. század utolsó évtizedeiben, Z alaprajzon épült golopi kiskastély, amely központi tömbjének két átellenes sarkához téglalapmetszetű tornyok csatlakoztak.⁶⁶ Az 1596-ra felépült beregszentmiklósi Telegdi–Rákóczi-udvarház⁶⁷ szélesen elterülő tömbjének két sarkán, alul sokszögű, fel-felé kerekedő metszetű tornyok kapcsolódnak.

Kéttraktusos, szimmetrikus (3-3 helyiséges) beosztásával, a funkciók elosztása terén, a korban kedvelt központi csatornás tetőformájával, földémtípusaival, mérsékelt védőerejével, amely inkább csak portyázó seregek háritására irányult, Kükküllővár jól illeszkedik a kastélytípusról a magyarországi szakirodalom által vázolt általános képbe.⁶⁸ Míg azonban Észak-Magyarországon, úgy tűnik, hogy elsősorban a középnemesek emeltettek zárt épülettömbös kastélyokat, szemben a főnemesek belső udvaros rezidenciáival,⁶⁹ az erdélyi emlékek építetői a fejedelemség legnagyobb birtokosai közül való nemesek, akik országos tisztségeket viseltek, így iktári Bethlen István kormányzó vagy bethleni Bethlen Farkas és Bethlen Miklós kancellár.

Bíró József szerint a 17. századi Európában akkorra már meghatározó francia szellem erdélyi térhódítását jelzi az ismertetett kastélytípus.⁷⁰ Kükküllővárat, ahogy a többi felsorolt emléket, sem lehet konkrét francia előképekhez vagy francia építész itteni tevékenységéhez kötni, hanem, minden bizonnyal reneszánsz építészeti traktátusok metszetei ihlethették őket, ahogy egyébként francia „rokonait” is. Vélhetően Serlio, Peruzzi, Palladio belső udvar nélküli, sarokpavilonos villaterveinek a francia traktátusok által tovább értelmezett, távoli lecsapódásai. Jacques Androuet du Cerceau 1550 táján publikált hengeres saroktornyos épülettervei mutatnak például némi hasonlóságot Kükküllővár elrendezésével,⁷¹ az alaprajzi hasonlóságokon túl azonban, erdélyi emlékeink éppen „szellemiségükben” térnek el az itáliai vagy francia tervek-től. Az utóbbiak tervezői tágas lépcsők vagy homlokzati loggiák révén sokkal szellő-

⁶⁵ Feld: Késő reneszánsz kastélyok. 544–545.

⁶⁶ Feld: Késő reneszánsz kastélyok. 541–542.

⁶⁷ Beregszentmiklós (Chynadiivo, Kárpátalja, UKR). Emödi Tamás: *A beregszentmiklósi Telegdi–Rákóczi-kastély*. Korunk III(2005). 12. sz. 38–42.

⁶⁸ Feld István: *16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon*. Sárospatak 2000. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 38; a továbbiakban Feld: Kastélyok Északkelet-Magyarországon). 115–120; Kelényi: Főnemesi kastélyok. 190.

⁶⁹ Feld: Kastélyok Északkelet-Magyarországon. 116; Kelényi: Főnemesi kastélyok. 190–192; Feld István–Velladics Márta: *Magyar építészet. Buda elfoglalásától József nádor koráig. 1541–1808*. Bp. 2016. 104.

⁷⁰ Bíró József: *Erdélyi kastélyok*. Bp. 1944. 26.

⁷¹ Cosnean Nistor: Cetatea de Baltă. 126–127.

sebb, nyitottabb tömeghatásra törekedtek, előkelőbb homlokzataikon változatos nyílásformákat, balusztrádokat, szobordíszeket alkalmaznak, így épületeik a városi paloták világához közelítenek, tornyaik teljesen elszakadtak a védelmi funkciókat ellátó vártornyoktól. Ezzel szemben az erdélyi emlékek esetében a védelmi funkciók, legalábbis a látszat szintjén, még elég meghatározóak, a homlokzatok zártak, a nyílások viszonylag kicsik és gyakran szabálytalan kiosztásúak. A kényelemre való törekvés inkább a szintek beosztásában nyilvánul meg.

Képjegyzék

1. A kastély hátsó homlokzata (fotó: Pakó László)
2. A kastély és környéke 1687-ben, Luigi Ferdinando Marsigli (?) kéziratós térképe (Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok T.8922.)
3. II. emeleti alaprajz (Cosnean Nistor: Cetatea de Baltă. 5. kép után)
4. A kastély egykori kőkeretes főkapuja (fotó: Pakó László)
5. A kastély csigalépcsője (fotó: Pakó László)
6. A lépcsőtorony kő ajtókerete (fotó: Pakó László)
7. A kastély főhomlokzata, 1866 (Magyarország és a Nagyvilág II. 42. sz. 657. 1866. 10. 02.)
8. Bethlen Miklós feliratos emléktáblája, 1773 (fotó: Pakó László)
9. A hajdani kapuépület, 1935 (fotó: Mikes Hanna), Székely Nemzeti Múzeum, Fotótár, F 303
10. Bethlen Miklós és Csáky Katalin házassági címere, 1769 (fotó: Pakó László)
11. Az alsómicsinyei kastély, 1951 (<https://www.hrady-zamky.sk/en/dolna-micina/#history-27>)